

ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆԸ XX-ԻԳ ԴԱՐԻ ԿԱԶՄՈՒՄ

(Շարունակութիւն)

Խորենացու բախտին ենթարկուեցին և ուրիշ հին հեղինակներ հայոց մատենագրութիւնից, որոնք իրանց հնութեամբ և վաւերական, կարելի է ասել՝ պաշտօնական ծագումով գերազանցում էին նոյն իսկ Խորենացուն, բայց հէնց այդ հնութեան և բարձր վաւերականութեան պատճառով էլ կասկածելի դարձան քննադատութեան աչքում և ստուգութեան կարօտ. որովհետև մինչև անցեալ դարը մեր վերաբերմունքը գէպի հին հեղինակները և նրանց հաղորդածները՝ լոկ հաւատք էր, հիմնուած աւանդութիւնների ու չը ստուգուած վկայութիւնների վրայ, և ոչ թէ գիտակցական համոզմունք:

Ինչպէս մեր ազգային պատմութիւնը հիմնուած էր Խորենացու վրայ, այնպէս էլ մեր կրօնական պատմութիւնը՝ Ագաթանգեղոսի վրայ, որ մեր պատմական ձեռագիրների ժողովածուների մէջ առաջին տեղն է գրաւում, իբրև ամենավաւերական աղբիւր և հայ եկեղեցու աւետարան *): Այս Ագաթանգեղոսը պատմում է, թէ ինչ կերպով հայոց ազգն ընդունեց քրիստոնէութիւնը: Հայոց Խոսրով թագաւորը—պատմում է նա,—կամենալով իր ազգական Պարթև Արտաւան թագաւորի սպանութեան վրէժն առնել, շատ նեղն է ձգում նրա սպանողին, Արտաշիւր Սասանեանին, որ Արտաւանի տեղ թագաւորել էր Պարսկաստանում: Խոսրովից ազատուելու ուրիշ հնար չը գտնելով՝ Արտաշիւրը մեծ խոտտումներով գրաւում է նրա հեռաւոր ազգական պարթև իշխան Անակին, որ ընտանիքով գաղթում է Հայաստան, իբրև թէ Արտաշիւրից փախստական, և Խոսրովի հաւատարմութիւնը գրաւելով՝ որսի ժամանակ նրան սպանում է գաւաճանութեամբ: Ինքը Անակը և բոլոր ընտանիքը տեղն ու տեղը կոտորւում են. ազատւում է միայն մի ծծկեր երեխայ, որին փախցնում

*) Հէնց Ագաթանգեղոս բառն էլ, որ լուսարէն է՝ նշանակում է «աւետարեք» կամ «աւետարան», և համանիշ է եկանգելիա («աւետարան») բառին:

են կապաղովկիա, որտեղ նա մեծանում, կրթւում է քրիստոնէական հաւատի մէջ, ամուսնանում և երկու որդի է ունենում: Իսկ Արտաշիւրը գալիս տիրում է Հայաստանին, կոտորել է տալիս Խոսրովի թագաւորական զարմը. աղատւում են Խոսրովի մի տղան—Տրդատ, և մի աղջիկը—Խոսրովիդուխտ: Տրդատին փախցնում են Հոռմ. նա մեծանում, զինուորական ծառայութեան մէջ է մտնում և ականաւոր քաջութիւններ գործում: Այս ժամանակ նրա մօտ գալիս է սպասաւորելու մի անծանօթ օտարական, Գրիգոր անունով, ու հաւատարմութեամբ ծառայում է Տրդատին, առանց յայտնելու իր ու լինելը: Այնուհետև Տրդատը մի մեծ քաջութիւն է գործում—ողջ-ողջ բռնում է զթաց Հռէք թագաւորին, որ եկել էր Դիոկղետիանոս կայսեր դէմ պատերազմի և նրան մենամարտի էր հրաւիրել: Դիոկղետիանոսը Տրդատին վարձատրելու համար՝ նրան պսակում է Հայաստանի թագաւոր և յունական զօրքով ուղարկում է Հայաստան՝ հայրենական գահը ժառանգելու: Հայաստան գալով՝ Տրդատը հանդիսաւոր զոհ է մատուցանում Անահիտ աստուածուհուն. նոյնը պատուիրում է անել իր սպասաւոր Գրիգորին: Սա հրաժարւում է, յայտնելով որ ինքը քրիստոնէայ է: Սկսւում են այնուհետև յորդորներ, սպառնալիքներ, չարչարանքներ թագաւորի կողմից, որոնց Գրիգորը պատասխանում է՝ անարգելով կուռքերն ու նրանց պաշտողներին, տոկունութեամբ կրելով չարչարանքները և աղօթելով: Բռնի ոյժի և բարոյական կամքի այս մրցութիւնը տևում է երկար օրեր. Գրիգորը 14 անտանելի չարչարանքներ է կրում. վերջը յայտնւում է, որ նա—այդ քրիստոնէայ, յանգուզն Գրիգորը—Անակի որդին է, Խոսրով թագաւորին սպանողի որդին: Իսկոյն վճռւում է Գրիգորի բախտը: Վզից, ձեռքերից և ոտքերից կապուած՝ նա ուղարկւում է Արտաշատ և ձրգւում է խոր վիրաւար, որ մռլթ, խոնաւ, սողուններով լի ստորեկրեայ գուռ կամ բանտ էր, ուր ձգւում էին մահուան դատաւարտուածներին:

Այնուհետև Տրդատը կազմակերպում է իր թագաւորութիւնը, հալածում է պարսիկներին, ամուսնանում է և զբաղւում է իր գործերով: Մօտ 15 տարի այսպէս անցնելուց յետոյ մի միջադէպ է պատահում, որ վրդովում, տակնուվրայ է աւնում բոլոր հայոց ժողովուրդը: Մի խումբ քրիստոնէայ կոյսեր, Դիոկղետիանոսի հալածանքից փախչելով, գալիս են Հայաստան: Դուրս է գալիս, որ այդ կոյսերից մէկը, Հռիփսիմէ անունով, ամնման գեղեցիկ է եղել, և Դիոկղետիանոս կայսրը կամեցել է նրան կին առնել, բայց նա ընկերուհիների հետ միասին փախել է նրա ձեռքից: Տրդատը հրովարտակ է ստանում Դիոկղե-

տիանութից՝ որոնել փախած կոյսերին և Հռիփսիմէին իրան ուղարկել. իսկ եթէ ինքը Տրդատը նրան հաւանքի կարող է ինքը նրան կին առնել: Որոնում գտնում են կոյսերին Վաղարշապատի մօտիկ մի հնձանում. Տրդատը լսելով Հռիփսիմէի գեղեցկութեան համբաւը՝ ինքն է կամենում նրան կին առնել. բայց կոյսը դարձեալ մերժում է իշխանների հրաւերը, որոնք Տրդատից ուղարկուած էին նրան զարդարելու և իբրև թագաւորի հարս չքեղութեամբ պալատը տանելու: Տրդատը հրամայում է բռնութեամբ բերել, և թագաւորի ապագայ հարսնացուին քաշէքալ բերում են պալատ, և հարսանեկան հանդէսն սկսում է. բայց կոյսը դարձեալ դիմադրում է Տրդատին և տասը ժամից աւելի այն հսկայակերպ ուժեղ թագաւորի հետ կռուելուց յետոյ վերջապէս յաղթահարում է նրան և թողնում փախչում է դարձեալ հնձանը, ընկերուհիների մօտ: Թագաւորը սիրուց և ամօթից կատաղած՝ հրաման է տալիս, և դահիճները անմիջապէս գնում, սարսափելի տանջանքներով սպանում են Հռիփսիմէին, մայրապետ Գայիանէին և միւս կոյսերին:

Անցնում է մի քանի օր. թագաւորը տխրութիւնը փարատելու համար կռմնում է որսի գնալ. կառք նստելու բուպէին մի կատաղութիւն թէ հիւանդութիւն է գալիս վրան: Կառքից վայր է նետում, փրփրում, վայրենանում, խելագարում, անտառներն է ընկնում. կերպարանքը խողակերպ է դառնում, եղունգները ճանկերի փոխում, վրան խողի կոշտ մազ բուսնում: Նոյնպիսի պատուհան իջնում է և պալատականների վերայ, և ամբողջ երկիրը սուգ է մտնում: Այս ժամանակ Տրդատի քոյրը Խոսրովիդուխտը տեսիլք է տեսնում, թէ այդ պատուհանը կարող է փարատել միայն Գրիգորը, ուստի պէտք է նրան խոր վիրապից հանել: Իշխանները նախ ծաղրում են Խոսրովիդուխտ օրիորդին, որովհետև անկարելի բան էր, որ Գրիգորը մօտ 15 տարի այն վիրապում կենդանի մնացած լինէր. այնտեղ ձգուած մահապարտները հազիւ մէկ օր կարողանային ապրել: Բայց տեսիլքը կրկնում է, ուստի որոշում են փորձ անել: Դուրս է գալիս, որ Գրիգորը կենդանի է մնացել. (մի կին ամեն օր մի-մի հաց ձգելիս է եղել վիրապը՝ հրեշտակի հրամանով): Դուրս են հանգում Գրիգորին բորբոսնած, գլխուած, լուանում, չորեր են հագցնում և բերում զէպի Վաղարշապատ մայրաքաղաքը: Ծանապարհին խելագար թագաւորն առաջ է վազում, խննջալով խողի պէս: Գրիգորը աղօթքով նրան փոքր ինչ զգաստացնում է: Սպա նահատակուած կոյսերի բացօթեայ ընկած և անարատ մնացած մարմիններն ամփոփում է, նրանց վրայ վկայարաններ շինում, որի ժամանակ թագաւորը, թա-

գունին ու պալատականները հող, քար, փայտ և ուրիշ պիտույքներ են կրում: Այնուհետև Գրիգորը քարոզում է թագաւորին ու ժողովրդին քրիստոնէութեան հաւատը, բժշկում է պատուհասուածներին, որոնք նորոգում են այնպէս՝ ինչպէս մօրից նոր ծնուածներ: Սրանից յետոյ Տրդատը Գրիգորին մեծ հանդէսով ուղարկում է Կեսարիա՝ եպիսկոպոս ձեռնադրուելու: Հայաստանի վրայ Վերադարձին Գրիգորը մկրտում է Տրդատին և հայոց ժողովուրդը Նփրատ գետում և այնուհետև սկսում է կազմաւերակել նորադարձ աշխարհի կրօնական գործը. քանդում է կրօնատուները, շինում է եկեղեցիներ—այս ժամանակ հիմնում է ս. Էջմիածնի տաճարը այն տեղում, որտեղ տեսիլքում տեսել էր Միաճին իջնելիս.—հոգևորականներ է պատրաստում և այլն: Նրան գործակից է լինում Արիստակէս որդին, որ նրա հրամանով գնում է Նիկիա՝ տիեզերական ժողովին մասնակցելու իբրև Հայաստանի ներկայացուցիչ:

Այս է ահա Ագաթանգեղոսի համառօտ բովանդակութիւնը. —մի գեղեցիկ, սրտառուչ պատմութիւն, որտեղ ամենայն ինչ կայ—և՛ հրաշք, և՛ նահատակութիւն, և՛ երկնառաք պատուհաս, և՛ ընդարձակ վարդապետութիւն—հայոց դարձը փառաւոր և սքանչելի անելու համար: Բարեպաշտաբար չէ մոռացուած նաև՝ գոռոզ հեթանոս թագաւորին ստորացնել մինչև անասնութեան աստիճան և ապա, իբրև հաւատացեալի, բարձրացնել, բայց իբրև հլու որդի հոգևոր իշխանաւորին. չէ մոռացուած՝ Ս. Գրիգորին Արշակունեաց թագաւորներին հաւատաւ ապաւիւ բարձր ծագում տալ—Պարթևական տոհմից, խոնարհութեան աստիճանի և ծայրագոյն չարչարանքների մատնել Քրիստոսի անուան համար և ապա փառաւորել այնչափ՝ որչափ կարող է մարդ փառաւորուել:

Բայց ով է Ագաթանգեղոսն ինքը. որչափ վստահութեան արժանի է նրա այս պատմութիւնը:

Օ՛, այս մասին կասկածելն անգամ աւելորդ է: Ինքը Ագաթանգեղոսը իր պատմութեան սքանչաբանում ու վերջաբանում վկայում է, թէ ինքը հոռմայեցի է, Տրդատ թագաւորի ժամանակ եկել է Հայաստան, նրա արքունիքում ծառայելու և Տրդատի յատուկ հրամանով գրել է այս պատմութիւնը: Ուրեմն տեսնում ենք, որ առաջնակարգ, այժմեան լեզուով խօսելով՝ պաշտօնական աղբիւր է նրա պատմութիւնը, նոյն ինքն թագաւորի հրամանով գրուած նրա քարտուղարի ձեռքով: Ամեն տարակոյս փարատելու համար՝ Ագաթանգեղոսը մի տեղ ասում է, թէ երբ Գրիգորը մի ուրիշ կախուած եօթն օր մնացել էր կախաղանի վրայ և աղօթում էր՝ թագաւորի հրամանով նրա

մօտ կանգնած էին արագագիր գրիչներ (ստենօգրաֆներ ?), որոնք գրի առան նրա ասած աղօթքը (որ գրքի մէջ 19 երես տեղ է բռնում) և ներկայացրին թագաւորին. այնպէս որ մենք, ընթերցողներս, պէտք է եզրակացնենք, թէ այդ աղօթքն անգամ առնուած է դարձեալ պաշտօնական աղբիւրից—արքունի սղագիրների տուած զեկուցումից:

Իբրև մի նոր ապացոյց էլ, թէ յիշուի Ագաթանգեղոսի պատմութիւնը գրուած է Տրդատ թագաւորի ժամանակ, չորրորդ դարի սկզբներում՝ ծառայում է այն հանգամանքը, որ Ագաթանգեղոսի պատմութիւնը գոյութիւն ունի և յունարէն լեզուով: Բնականապէս ուրեմն եզրակացնում է, թէ այս յունարէնը եղել է սկզբնագիր, բուն Ագաթանգեղոսի գրածը (որովհետև չորրորդ դարում դեռ հայերէն գրերը չէին գտնուած և հայերէն գրել կարելի չէր, մանաւանդ որ Ագաթանգեղոսն ինքը հռոմայեցի լինելով՝ զօրաւ թէ հայերէն այնպէս լաւ գիտեմար)։ Իսկ մեր ունեցած հայերէնը՝ թարգմանութիւն է այս յունարէնից:

Ամեն ինչ ուրեմն կարգին է.—վկան վստահելի, վկայութիւնը սքանչելի: Բայց քննադատութիւնը մի վատ յատկութիւն ունի.—նա անհաւատ է Թովմայ առաքեալի նման. մինչև չը քննէ, չը շօշափէ, չը ստուգէ՝ չի համոզուի: Ահա այս սկեպտիկ քննադատութիւնը շօշափեց և Ագաթանգեղոսի պատմութիւնը բայց ոչ ըստ էութեան, կրօնական տեսակէտից, այլ նրա չափումը և մատենագրական արժէքը: Քննութեան հետևանքը այն աստիճանն էր, որ մեզանից 100 տարի առաջ անկարելի էր նոյն իսկ երեակայել. ներկայումս այդ գրքի մասին տիրող հայեացքը եթէ մէկն արտայայտէր այն ժամանակ՝ նրան հայերը խաչը կը բարձրացնէին. իսկ այժմ այդ գիւտը անում են եւրոպացի գիտնականների հետ և հայ գիտնականները, այն էլ երեք հայ հոգեւորականներ—Հ. Տաշեան՝ Վիեննայի Մխիթարեաններից, Հ. Բ. Սարգիսեան՝ Վենետիկի Մխիթարեաններից և Գ. Տէր-Մկրտչեան՝ ս. Էջմիածնի միաբան: Այս աստիճան համբերողութեան ոգին արծարծուեց մեր մէջ մի հարիւր տարուայ ընթացքում գիտութեան և քննադատութեան չնորհիւ: Բայց այս խնդրում էլ առաջին փորձն արաւ և առաջին յարձակումը կրեց եւրոպացի գիտնականը, գերմանացի Գուտշմիտը, որ անուանի պատմագէտ ու քննադատ էր:

Բանասիրութիւնը նախ ուշադրութիւն դարձրեց այս հարցի վրայ, թէ յիշուի այդ պատմութիւնը գրուած է չորրորդ դարի սկզբում, Տրդատ թագաւորի և Գր. Լուսաւորչի կենդանութեան ժամանակ, ժամանակակից հեղինակի ձեռքով: Քննու-

Թիւնը գրեթէ դուրս բերեց բազմաթիւ փաստեր, որոնք բոլորը բացասական պատասխան էին տալիս այս հարցին: Յիշենք սրանցից մի քանիսը: Գրքի մէջ շատ անգամ բերուած են հատուածներ Աստուածաշնչից, և այս հատուածները առնուած են հայերէն Աստուածաշնչից, որ թարգմանուեց հինգերորդ դարի առաջին կէսում:—Տրդատի ոյժի մասին այսպիսի առասպելական չափազանցութիւններ կան, որոնք չեն կարող ստեղծուել ժամանակակից, կենդանի մարդու մասին *), այլ կարող են բացատրուել միայն նրանով, որ աւանդութիւնը և ժողովրդի երեւակայութիւնը սերունդէ սերունդ հետզհետէ զարգաբել ու մեծացրել են նրա իրական ոյժը: Յիշուած է մինչև անգամ, թէ Տրդատի ոյժի և քաջութեան մասին առած էր կազմուել և բերնէ բերան ասուում:—Գրիգոր Լուսաւորչի մահը չէ յիշուած. հեղինակը այդ լուծեամբ կամեցել է ցոյց տալ, իբր թէ իր գրելու ժամանակ Լուսաւորչը դեռ կենդանի է եղել. բայց մի-երկու տեղ պատահաբար նրա գրչից թուել է «երանելի» բառը Լուսաւորչի մասին. իսկ այս բառը միայն մեռածների համար է գործածուում՝ ինչպէս այժմ «Լուսահոգի» բառը:—Մի անգամ հեղինակը վկայում է, թէ ինքը կարդացել է հայոց դարձի պատմութիւնը: Այսպիսի բան չէր կարող սակ չորրորդ դարի հեղինակը, որ հէնց ինքը դեռ նոր պէտք է գրէր այդ դարձի պատմութիւնը:

Գրիգոր Լուսաւորչը տեսիլք է տեսնում, որի մէջ աղօտ կերպով երևում են այն կրօնական հալածանքներն ու ուրացութիւնները, որոնք Հայաստանում տեղի պէտք է ունենային Վարդանանց պատերազմից քիչ առաջ, այսինքն հինգերորդ դարի կեսերի մօտ: Հին ժամանակները, և դեռ մեզանից մի դար առաջ, ընթերցողները այս տեսիլքի վրայ նայում էին այնպէս՝ ինչպէս հեղինակն էր կամեցել. այսինքն թէ Նախախնամութիւնը տեսիլքի միջոցով Լուսաւորչին գուշակել է ապագայ լինելիքը: Բայց քննադատութիւնը ներկայումս բոլորովին այլ կերպ է նայում այսպիսի երեւոյթների վրայ. նա ասում է. հեղինակը ուրեմն ինքը տեսել է այդ հալածանքներն ու ուրացութիւնները, ուստի և դնում է գրանց Լուսաւորչի տեսիլքի մէջ՝

*) Օրինակ, պատմում է, թէ նահատակուած կոյսերի վրայ վկայաբաններ շինելու ժամանակ՝ Տրդատը եօթնօրեայ ճանապարհով գնում է Մասիս սարը և լեռան գագաթից ուտի վրայ բարձած Վաղարշապատ է բերում ութ հատ խոշոր, անտաշ, անկովի, ծանր, հաստ, երկար արձաններ (քարեր), այնքան մեծ, որ բազմաթիւ մարդիկ հաւաքուելով չէին կարողանայ նրանցից մէկը շարժել. իսկ նա Հայկի նման այդ ութ արձանները իր վրայ բարձած՝ բերում է վկայաբանների շինութեան տեղը:

իրեն գուշակութիւնս—Հեղինակն անուամբ է պատմական և ժամանակագրական տխախներ, որոնք կարող են բացատրուել միայն նրանով, որ նա ժամանակակից չէ իր պատմած դէպքերին, այլ գրում է աւանդութիւնից կամ անվաւերական աղբիւրներից:

Վերջապէս գտնուեց մի վկայաբանութիւն՝ ասորի Գորիա և Շամոնա վկաների մասին, որից անտարակոյս օգտուել է Ագաթանգեղոսի հեղինակը՝ Գրիգոր Լուսաւորչի չարչարանքները նկարագրելու ժամանակ. իսկ այս վկայաբանութիւնը, ինչպէս վերջերս հաստատուեց՝ գրուած է չորրորդ դարի վերջերին:

Այս և ուրիշ փաստերի հիման վրայ քննադատութիւնը հաստատեց, որ Ագաթանգեղոսի անունը կրող պատմութիւնը չէ գրուած չորրորդ դարի սկզբներում, Տրդատ Թագաւորի հրամանով, նրա քարտուղար Ագաթանգեղոսի ձեռքով, այլ գրուած է հինգերորդ դարի կեսերին մօտ, չորս հարիւր քառասնական թուականներին: Մի կարեւոր փաստ կար այս եզրակացութեան դէմ—այն է՝ յունարէն Ագաթանգեղոսի գոյութիւնը, որ, ինչպէս ասացինք՝ պէտք է սկզբնապիւրը լինէր, իսկ հայերէնը նրանից թարգմանուած: Բայց այս փաստն էլ կորցրեց իր նշանակութիւնը: Բանն այն է, որ մանրամասն համեմատութիւնը անկասկած կերպով ցոյց տուեց, որ այդ յունարէն Ագաթանգեղոսը թարգմանուած է հայերէն Ագաթանգեղոսից: Մանրամասնութիւնների մէջ մտնել մեր նպատակից դուրս է. բաւականանանք մի խոշոր փաստով. Աստուածաշնչի հատուածները յունարէն Ագաթանգեղոսի մէջ՝ չեն վերցուած յունարէն Աստուածաշնչից, այլ բառացի թարգմանութիւն են հայերէն Ագաթանգեղոսից: Ուրեմն յունարէն Ագաթանգեղոսը իրեն սկզբնապիւր չէ ծառայել հայերէնի համար և չէ խախտում այն եզրակացութիւնը, թէ հայերէն Ագաթանգեղոսը գրուած է հինգերորդ դարի կեսերին մօտ:

Այս էական գիւտից յետոյ բնականապէս պէտք է ծագէին ուրիշ հարցեր. ո՞վ է ուրեմն գրել այդ պատմութիւնը, ի՞նչ աղբիւրներից է օգտուել, որչափ արժանահաւատ են այդ աղբիւրները, ի՞նչու հեղինակը ծածկել է իր իսկական անունը և այլն:

Այս հարցերին բանասիրութիւնը մասամբ պատասխանել է, մասամբ էլ նրանց լուծումը մնում է ներկայ դարիս. Իբրև հաւանական ենթադրում է, թէ Ագաթանգեղոսի պատմութիւնը իսթագրել է Կորիւնը, Մեսրոպի անդրանիկ աշակերտներից մէկը, որ գրել է նաև իր ուսուցչի կենսագրութիւնը: Այս կենսագրութեան և Ագաթանգեղոսի մէջ պատահում են բազմաթիւ կարծ ու երկար հատուածներ՝ բառացի միմեանց նման, և գլխաւորապէս այս նման հատուածների վրայ է հիմնուած

այն կարծիքը, թէ Կորիւնն է Ագաթանգեղոսի պատմութեան խմբագիրը: Նա ձեռքի տակ ունեցել է մի քանի գրաւոր աղբիւրներ, ինչպէս Գրիգոր Լուսաւորչի վարքը, Հովհիսիմեան կոյսերի վարքը, Գրիգոր Լուսաւորչի վկայաբանութիւնը, Գորիայի և Շամոնիայի վկայաբանութիւնը, գուցէ և ուրիշ աղբիւրներ, որոնք դեռ յայտնի չեն: Նա օգտուել է նաև ժողովրդական աւանդութիւնից, որ մօտ 150 տարուայ ընթացքում կազմուել է Լուսաւորչի, Տրդատի և Հովհիսիմեան կոյսերի մասին: Այս տարբեր աղբիւրները միմեանց հետ կապակցելով, նրանց մէջ ներքին կապ հաստատելով՝ Կորիւնը (կամ ո՛վ և իցէ) խմբագրել, կազմել է այն ամբողջութիւնը, որ մեզ հասել է Ագաթանգեղոսի պատմութիւն անունով: Բայց խմբագրական գործը այնքան էլ ճարտարութեամբ չէ կատարուած. այնպէս որ գրքի զանազան մասերում նկատուում է արուեստական կապի տեղը, ինչպէս փորձուած աչքը մի երկաթի կամ տախտակի վրայ կարողանում է նկատել յեռման կամ միացման տեղը:

Աղբիւրների մէջ ամենից արժանահաւաստն է համարուում Գրիգոր Լուսաւորչի վարքը, որ գլխաւոր պատմական աղբիւրն է. ուստի և քննադատութիւնը ընդունում է, որ չորրորդ դարի սկզբներում հայերը Տրդատ Թագաւորի ժամանակ ընդունել են քրիստոնէութիւն Գրիգոր Լուսաւորչի քարոզութեամբ: Բայց բազմաթիւ մանրամասնութիւնները Լուսաւորչի անձնաւորութեան, նրա չարչարանքների, Տրդատի հիւանդութեան, Հովհիսիմեան կոյսերի նահատակութեան և այլն վերաբերութեամբ՝ բղխում են նուազ արժանահաւաստ աղբիւրներից, ուստի չեն կարող անպայման ընդունելի լինել:

Բայց մեզ համար էականը այն չէ, թէ որչափ արժանահաւատ է Ագաթանգեղոսի պատմութեան այս կամ այն մասը: Ենթադրելով մինչև անգամ, որ պատմութեան ամեն մի հատուածն էլ արժանահաւատ կամ ճշմարիտ է՝ այնու ամենայնիւ մատենագրական տեսակէից մենք գործ կ'ունենայինք մի գրական կեղծիքի հետ: Գիրքը գրուած է հինգերորդ դարի կէսերին, Կորիւնի (կամ ուրիշ ժամանակակցի) ձեռքով՝ գրաւոր և անգիր աղբիւրների հիման վրայ, այն-ինչ նա ընթերցողին ներկայացնում է իբրև չորրորդ դարի սկզբներում գրուած՝ Տրդատ Թագաւորի հրամանով, ակնատես Ագաթանգեղոսի ձեռքով: Այս այսպէս լինելուց յետոյ՝ նախ և առաջ կասկածելի կը դառնայ նաև ամբողջ գրքի բովանդակութիւնը—որովհետև մի խոշոր կեղծիք կատարողը չի խորչի և ուրիշ մանր-մունր կեղծիքներ կատարելուց.— ուստի հարկաւոր կը լինի ամենայն զգուշութեամբ ստուգել նրա ամեն մի տեղեկութիւնը: Այնուհետև՝

նրա մէջ արծարծուած ոգին, հայեացքները, ազգագրական և հին-կրօնական տեղեկութիւնները և այլն մեզ ներկայանում են իբրև հինգերորդ դարի հայեացքներ ու տեղեկութիւններ, այն՝ ինչ որ ունեցել է հինգերորդ դարի կէսերում ապրող հայ հոգեւորականը. ուրեմն նրանք հարազատ արտայայտութիւն չեն չորրորդ դարի սկզբներում Հայաստանում տիրող կարգերին ու հայեացքներին: Այս պատճառով մեզ համար մութ է մնում, գուցէ և առ միշտ—հայոց դարձի իրական պատմութիւնը, ամբողջ ժողովրդի վերաբերմունքը դէպի նոր կրօնը, որ անկասկած պաշտօնապէս ընդունուել է թագաւորի պալատում: Մութ են մնում մի շարք պատմական եղելութիւններ, որոնք յաջորդեցին հայոց դարձին և որոնք կարծես յակամայից կամ պատահաբար հաւանցի յիշում են յաջորդող հեղինակներից—այսպէս են Լուսաւորչի լեռները առանձնանալն ու ճգնելը ծերութեան հասակում, նորան յաջորդող կաթողիկոսների (որոնք նրա սերունդիցն էին) կրած հալածանքները հայերի կողմից, նրանցից ոմանց սպանուելը, նոյն-իսկ Տրդատ թագաւորի անսովոր մահը, որը ինամբով թաքցնում է Ագաթանգեղոսի պատմութիւնը, բայց Խորենացին յիշում է զայրոյթով, յայտնելով որ նախարարները նրան թունաւորեցին (կամ ինչպէս մի անձանօթ հեղինակ ասում է՝ որսի մէջ դաւաճանութեամբ սպանեցին): Հոգով քրիստոնեայ խմբագրողը, որ նպատակ է ունեցել քրիստոնէութիւնը ջատագովել և փառաբանել՝ հայոց դարձը ներկայացրել է իբրև նախախնամութեան յատուկ միջամտութեամբ կատարուած գործ. բաղմատեսակ հրաշքները, անօրինակ պատուհանները, տեսիլքները՝ այդ միջամտութեան արտայայտութիւններն են միայն: Այս կերպով հայ ժողովուրդը պիտի համոզուէր ու հաւատար, որ հայոց դարձը սոսկ մարդկային գործ չէ, այլ նախախնամութեան յատուկ տնօրէնութիւն, նրա ընտրեալ նահատակի ձեռքով. սրանով թէ՛ ժողովրդի հաւատը պինդ կը լինէր և թէ՛ հայոց եկեղեցու նուիրապետութիւնը բարձր ու փառաւոր: Այս ոգով առաջնորդուող հեղինակը, լինի Կորիւն կամ նրա ընկերներին մէկը, ի հարկէ զանց կ'անէր պատմել այնպիսի իրողութիւններ—օրինակ՝ հակառակութիւններ ժողովրդի կողմից, ապստամբութիւններ նախարարների կողմից—որոնք պէտք է համարուէին մարդկային գործ և ստամբակութիւն՝ նախախնամութեան տնօրէնութեան դէմ:

Սրանից արդէն պարզւում է, թէ ինչու այս պատմութեան իսկական հեղինակը (խմբագրողը) ծածկել է իր անունը և իր աշխատութիւնը վերագրել է մի ինչ-որ Ագաթանգեղոսի, որ գուցէ ամենեւին գոյութիւն էլ չէ ունեցել: Եթէ նազիրքը

հրապարակ հանէր իր (ասոնք Կորիւնի) անունով՝ ընականաբար ամեն կարգացողի մէջ հարց կը ծագէր, թէ Կորիւնը որտեղից գիտէ իրանից 150 տարի առաջ կատարուած անցքերը. ո՞վ է նորան հաղորդել այն խօսակցութիւնները, ընդարձակ վարդապետութիւնը և այլն, որոնք գրքի մէջ կէսից աւելի տեղ են գրաւում, և վերջապէս որչափ կարելի է հաւատ ընծայել այն հայեացքներին, որ հինգերորդ դարում ապրող մի հայ կրօնաւոր մտցնում է չորրորդ դարի հեթանոս հայերի մէջ: Ուրիշ բան է, եթէ այդ պատմութիւնը գրուած լինի չորրորդ դարում ապրող, ժամանակակից և ականատես հեղինակի կողմից, մանաւանդ եթէ նա պաշտօնական անձ է և գրում է նոյն ինքն թագաւորի հրամանով: Այս դէպքում վկան կը լինի միանգամայն վստահելի և նրա պատմութիւնը անկասկածելի:

Այստեղ տեսնում ենք ուրեմն մի գրական երևոյթ, որ շատ հակառակ է ներկայումս գրական աշխարհում տիրող երևոյթներին: Ներկայումս հեղինակը աշխատում է գրական անուն վաստակել իր գրուածքներով. մինչև անգամ նա իւրացնում է ուրիշի աշխատանքը և իր անունով հրատարակում (գրական գողութեան զանազան տեսակները). իսկ հին ժամանակ հեղինակն օտարացնում էր իր աշխատութիւնը և նրան վերագրում ուրիշ, մի նշանաւոր անձի: Երկու դէպքումն էլ կատարում է կեղծիք, այս տարբերութեամբ, որ ներկայումս այդ կեղծիքը կատարում է անձնասիրական դիտումով, իսկ հին ժամանակ՝ գրուածքի յաջողութիւնը ապահովելու դիտումով:

Ուրեմն շնորհակալ պէտք է լինենք բանասիրական քննադատութիւնից, որ մեր առաջ պարզեց կեղծիքի գոյութիւնը հայոց հին մատենագրութեան մէջ: Շօվինիզմի ոգին անցեալ դարի հետ թաղուեց մեզ համար. մենք այժմ այնքան գիտակցութիւն ու լրջութիւն ունենք, որ համարձակ կարող ենք նայել մեր անցեալի իրական պատկերի վրայ, որչափ էլ նա տգեղ լինի և անփառունակ: Կեղծիքի վրայ հիմնուած շլացուցիչ պատկերը այժմ չէ կարող շոյել մեր ազգասիրական զգացմունքը, այլ միայն վիրաւորել: Այս կէտումն էլ ուրեմն անցեալ դարի ընթացքում մենք հասունացանք:

Սակայն պէտք է ասել, որ գրական կեղծիքը հայ հեղինակների գիւտ չէ, հայոց հողի բերք չէ: Մեր մատենագրութեան սկզբնաւորութիւնից դեռ շատ դարեր առաջ նա գոյութիւն ունէր և շատ տարածուած էր Յունաստանում, Բիւզանդիայում, Ասորիքում: Գրական կեղծիքներ են կատարուել Հոմերոսի, Արիստոտէլի, Պլատոնի անունով. կեղծուել է Աղեքսանդր Մակեդոնացու պատմութիւնը. հարիւրաւոր անվաւերա-

կան գրութիւններ են լոյս աշխարհ հանուել Քրիստոսի, նրա առաքեալների և նշանաւոր հայրապետների անունով: Հայ հեղինակները, ինչպէս գրականութիւն և նրա տիպերն ստեղծելու, մօտաւոր ու բարոյական մնունդ ստանալու մէջ՝ այնպէս էլ այս կէտում հեռուել են իրանց ուսուցիչներին—բիւզանդացի և ասորի հեղինակներին: Գրական կեղծիքն այս ազգերի մօտ այնքան սովորական է եղել, որ մեր հին հեղինակներից մէկը, Ղազար Փարպեցին, հինգերորդ դարի վերջերում, բողոքում է այդ տգեղ երևոյթի դէմ և մանաւանդ պախարակում է ասորիներին, որոնց մէջ առաւելագէտ տարածուած է եղել այդ սովորութիւնը:

Այսպիսի մի գրական կեղծիք, ասորական ծագումով, առանձին դեր է խաղացել մեր քաղաքական և եկեղեցական պատմութեան մէջ: Գոյութիւն ունի մի պատմական գրութեամբ, որ աւանդում է թէ Եգեսիայի Արգար թագաւորը ջաւազար է եղել, որից չէ կարողացել բժշկուել մարդկային հնարներով: Նրա պատգամաւորները մի քաղաքական գործով Պաղեստին գնալով՝ լսում են Յիսուսի մասին, թէ նա առանց դեղերի ամեն տեսակ բժշկութիւններ է անում, մինչև անգամ մեռածներին կենդանացնում է: Գնում են պատգամաւորները Երուսաղէմ, անձամբ ստուգում են իրանց լսածները և գալիս պատմում են Արգարին: Սա իսկոյն նամակ է գրում Յիսուսին, որով նրանից խնդրում է, որ գայ Եգեսիա, իրան բժշկէ և միասին հանգիստ ապրեն իր քաղաքում: Քրիստոս նամակատար պատգամաւորներին պատասխանում է, թէ ինքը չուտով վերանալու է իր Հօր մօտ. ուստի իր համբառնալուց յետոյ կ'ուզարկէ իր աշակերտներից մէկին, որ Արգարին կը բժշկէ և ճամբիտ հաւատը կը քարոզէ: Յիրաւի, Քրիստոսի համբարձումից յետոյ Եգեսիա է գալիս նրա աշակերտներից մէկը, Ադդէ կամ Թագէոս առաքեալը, բժշկում է Արգարին և քաղաքում գտնուած միւս հիւանդներին, մկրտում է նրանց, քարոզում է նոր հաւատը, հիմնում է քրիստոնէական եկեղեցի և Եգեսիայում էլ մեռնում է ու թաղւում, ձեռնադրելով նախապէս իր համար յաջորդ՝ նոր հաւատացեալներին հովուելու համար: Այս պատմութիւնը գրել է Արգարի քարտուղարի որդին Լարուբնայ և գրել է Եգեսիայի զիւանդ:

Այստեղ էլ տեսնում ենք, որ քրիստոնէութեան մուտքը Եգեսիա՝ կապուած է անմիջապէս Քրիստոսի անձի հետ և կատարուած է նրա առաքեալի ձեռքով, որից աւելի պանծալի ծագում դժուար է երևակայել. իսկ պատմութեան հեղինակը բոլորովին վստահելի, պաշտօնական անձնաւորութիւն է, ուրեմն անկասկածելի է նրա բովանդակութիւնը: Բայց և այնպէս այսօր

տարակոյտ չը կայ, որ Լարուբնայի անունը կրող այս պատմութիւնն էլ կեղծիք է, Գրիստոսի ծնունդից զոնէ 250 տարի յետոյ կատարուած: Այս իրողութիւնը հաստատուած է նշանաւոր գիտնականների բազմաթիւ հետազոտութիւններով, որոնք տաւակոյսի այլեւ տեղիք չեն թողնում:

Եղեսիայի եկեղեցու այս փառաւոր ծագումը քստերեւոյթին հանդիստ չէ տուել մեր նախնիքներին, (գուցէ և գրգիչ է եղել Ագաթանգեղոսի կեղծիքը կատարելուն): Նրանք հինգերորդ դարում թարգմանել են այս գրուածքը ասորերէնից հայերէն, փոքրիկ փոփոխութիւններ անելով իրանց կողմից: Օրինակ, հայերէն թարգմանութեան մէջ՝ Թադէոս առաքեալը ոչ թէ վախճանուած ու թաղուած է Եղեսիայում, ինչպէս ունի ասորերէն բնագիրը, այլ օրհնում է Եղեսիայի ժողովրդին ու գալիս է արևելք քարոզելու, որտեղ և նահատակուած է հեթանոսներից (այսինքն՝ հայերից): Գուցէ այս փոփոխութիւնը կատարուել է մի (անծանօթ հեղինակի) վկայաբանութեան ազդեցութեան տակ, որի մէջ մանրամասն նկարագրուած են Թադէոս առաքելի և Սանդուխտ կոյսի նահատակութիւնները Հայաստանում, Սանատրուկ թագաւորի հրամանով: Այս երկու գրուածքների չնորհիւ, որոնցից վերջինի ծագումը յայտնի չէ (թէ և կոչուած է թարգմանութիւն), իսկ առաջինի մէջ հայ թարգմանչի մոցրած կեղծիքը ակններն է՝ Թադէոս առաքեալը դարձաւ հայոց եկեղեցու առաջին հիմնադիր ու լուսաւորիչ և հայոց հայրապետական գահը՝ աթոռ ս. Թադէոսի: Իսկ Աքգարի վերաբերութեամբ հարցը աւելի հեշտ են լուծել մեր նախնիքը. այդ ասորի թագաւորին, որի իշխանութեան սահմանն էլ Ասորիքումն էր՝ առանց այլեայլութեան մկրտել են հայոց թագաւոր: Այնպէս որ գրչի մի քանի շարժումներով Եղեսիայի եկեղեցական և ազգային փառքը, որի հիմքը կազմում էր Լարուբնայի անվաւերականը՝ փոխադրուեց հայ ազգի և եկեղեցու վրայ:

Մեր ընթերցողներից նրանք, որոնք առաջին սնգամ են ծանօթանում այսպիսի մերկացումների՝ գուցէ շատ խիստ դատապարտեն մեր հինգերորդ դարի անգրանիկ հեղինակներին, հայոց քաղաքական և եկեղեցական պատմութեան առաջին շինողներին՝ նրանց գիտակցաբար կատարած գրական կեղծիքների պատճառով: Գրական կեղծիքը անտարակոյտ չէ կարելի արդարացնել, բայց հարկաւոր է նրան լուսաբանել, որպէս զի արդար լինի մեր, յետնորդներին վերաբերմունքը դէպի մեր նախնիքը: Գրական կեղծիքներ կատարելու գործում մեր հին հեղինակները նոյնչափ դատապարտելի են՝ որչափ առհասարակ բոլոր հին ազգերի անդրանիկ հեղինակները, որոնց առաջ շրջում

է եղել իրանց պատմութեան առաջին գրական հիմքը դնելու հարցը: Հին յոյները իրանց համարում էին առաջացած այն քարերից, որ աստուածները չափում էին իրանց գոգից. նրանց նախնի դիւցազուններից մի քանիսի երակներում հոսելիս է եղել ուղղակի Ոլիմպեան Արամազդի արիւնը: Նախկին Իտալիայի թագաւորական սերունդը առաջ է եկած եղել Տրոյայի Ենէաս իշխանից, որի մայրն եղել է Վեներա դիցուհին: Անգլիական հին թագաւորական տունը ծագելիս է եղել Դաւիթ թագաւորից. նոյն Դաւթի սերունդն է եղել Վրաստանում իշխող Բագրատունի թագաւորական տոհմը, այն-ինչ սրանց նախնիքը Հայաստանում՝ միայն հրէական ծագում են ունեցել և չեն ձգտել՝ անշուշտ Դաւթի որդի լինելու: Իսկ քրիստոնեայ եկեղեցիների պատմութիւնից բաւական է յիշել այն աւանդութիւնը, որ իբրեւ անկասկածելի իրողութիւն ընդունուած է կաթողիկ եկեղեցում, այն է թէ Պետրոս առաքեալը նահատակուել է Հռոմում և նա ինքն է եղել հիմնադիր հռոմէական (կաթողիկ) եկեղեցու, լինելով առաջին պապը, և նրա անունով հայրապետական գահն էլ այս պատճառով կոչւում է աթոռ ս. Պետրոսի և պապերը համարում են իրանց անմիջական յաջորդ Պետրոս առաքեալի, որից և ստացել են երկինքը բանալու և փակելու իշխանութիւնը: Բայց այսօր ականաւոր գիտնականների պատմական հետազոտութիւնները ցոյց են տալիս, որ Պետրոս առաքեալը նոյն-իսկ ուղի է գրել Հռոմում: Ուրեմն հին ժամանակ ազգերի մէջ ընդհանուր սովորութիւն էր՝ փառաւոր և բարձր ծագում վերագրել իրանց. որքան վեհ լինէր նրանց պատմական կեանքի նահապետը, որքան նուիրական լինէր նրանց եկեղեցու հիմնադիրը՝ այնքան մեծ կը լինէր իրանց պարծանքը, այնքան աւելի յարգ ու պատիւ կը վայելէին նրանք օտարների աչքում: Նոյն բանը չենք տեսնում և մեր օրերում. շատ կրթուած և ըստ երեւոյթին խելօք մարդիկ առանձին պարծանք են համարում իրանց հին, ազնուական ծագումը. «տոհմական ազնուական», «իշխան» տիտղոսը, որ պաշտօնապէս կցուած է լինում մէկի ազգանունին՝ նորան հասարակութեան աչքում պատկառելի դիրք է տալիս: Արտաքին փայլը, որչափ էլ չնչին տարրերից լինի հիւսած՝ այնուամենայնիւ դեռ շլացնում է շատերի աչքերը: Ի՞նչ զարմանք ուրեմն, որ նոյն արտաքին փայլի, նոյն ազգային և եկեղեցական պարծանքի ընդհանուր ցաւով տողորուած լինէին և մեր գրականութեան նախկին հեղինակները, մանաւանդ այնպիսի տաղնապալից ժամանակ, երբ Արշակունեաց թագաւորութիւնը վերջացել էր, քաղաքական անկախութիւնը վերացել, իսկ հայոց երկու հզօր դրացիները, պարսիկներն ու բիւզանդացիք, իրանց

քաղաքական և կուլտուրական գերազանցութեամբ սպառնում էին կուլ տալ թոյլ ու անզօր հայերին: Այսպիսի հանգամանքներում ազգի «տոհմական-ազնուական», ծագումը, եկեղեցու «առաքելական» լինելը անտարակոյս ազգային հպարտութիւն կը ներշնչէին այդ ազգին պատկանող անհատներին, այդ պանծալի ծագման գիտակցութիւնը բարոյական ոյժ կը տար նրանց՝ ազգերի դոյութեան կռուի մէջ արիաբար պաշտպանելու իրանց ինքնուրոյնութիւնը:

Եւ այդ գրական կեղծիքները դարերով կատարեցին իրանց գերերը, մինչև որ անաչառ քննադատութիւնը վերացրեց նրանց վարագուրող քօղը և ճշմարտութիւնն սկսեց երևալ իր իսկական գրութեամբ: Բայց այդ ժամանակ մենք էլ արդէն հասունացել էինք և ազգային ինքնաճանաչութիւնը վառ պահելու համար այլևս պէտք չունէինք գրական կեղծիքներ:

ՍՏ. ՄԱԼԽԱՍԵԱՆՅ

(Զը ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԻ)